

Latinka Perović

Srpska intelektualna i politička elita između Istoka i Zapada*

Velika mi je čast što pred vama mogu danas da govorim o temi kojoj sam posvetila više godina istraživanja – političkoj i intelektualnoj eliti novovekovne Srbije između Istoka i Zapada. No, pre toga, molim vas za dopuštenje da kažem dve stvari.

Prvo, u Ljubljani sam posle pet godina. Zajedno sa svojom kolegicom, profesorkom Filozofskog fakulteta u Beogradu, dr. Dubravkom Stojanović. Ona će danas studentima istorije Filozofskog fakulteta u Ljubljani govoriti o svom najnovijem delu: *Rađanje globalnog sveta 1880–2015*, na kome je radila sedam godina.

Drugo, poznavala sam slovenačke političare i saradivala sa njima do 1972. godine. Ne sećam se nijednog koji je bio protiv Jugoslavije, ali ne pamtim nijednog koji je pristajao na bilo kakvu Jugoslaviju, to jest nijednog koji je Jugoslaviju razumevao kao zadatak, sudbinsku državu. U jednoj partiji, kakav je bio Savez komunista Jugoslavije, uvek postoji, govorio je Antonio Gramši, više partija. Jedna od tih koja je bila za sporazum jugoslovenskih naroda, to jest za složenu državu i orijentaciju ka modernom razvoju, postojala je u svim jugoslovenskim republikama. I sama sam joj pripadala. Kada je ona uklonjena, a zatim došlo do krize države, njenog raspada i rata, pokazalo se da ljudima liberalnih pogleda u Srbiji, pa ni meni lično, nije bilo potrebno gvozdено јединство jugoslovenske države, za prijateljstvo i profesionalnu saradnju sa Slovincima, i sa drugima.

Nastavila sam prepisku sa profesorom Jankom Pleterskim, koji je prihvatio da bude predsednik komisije za odbranu moje doktorske disertacije u vreme kada to nije bilo oportuno (1975). Sa Jasnom Fišer i profesorom Petrom Vodopivcem, iz Instituta za noviju istoriju, razmenjivala sam pisma i radove. Pozivali su me na skupove i kao predavača na Institutu. Stane Kranjc je bio moja veza sa Univezitetom, na kome samodržala nekoliko predavanja.

U toku ratova devedesetih godina prošloga veka, profesor Božo Repe je objavljivao u časopisu Instituta za noviju istoriju Srbije “Tokovi istorije”, čiji sam bila glavni urednik. Objavljivali smo ga na slovenačkom jeziku.

Profesor Jože Pirjavec mi je, odmah po izlasku iz štampe (1995), poslao svoju knjigu *Jugoslavija. Nastanak, razvoj, ter razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Smatram je najboljom istorijom Jugoslavije i tako je i tretiram u svojim radovima o Jugoslaviji. Iako znam da nije slučajno, žalim što nije prevedena na srpski jezik.

* Zgodovinski časopis v rubriki Zapisi tokrat objavlja besedilo predavanja, ki ga je imela ugledna srbska zgodovinarka Latinka Perović na povabilo SAZU in ZRC SAZU v Veliki dvorani SAZU 19. maja 2016.

U svojoj studiji *Tito in tovariši*, Jože Pirjavec je prvi, na prostoru bivše Jugoslavije, Josipa Broza Tita “uveo” u istorijsku nauku: kao ličnost sa dometima i ograničenjima. Njen izdavač “Cankarjeva založba” poslao mi je knjigu. Pisala sam o njoj i po izboru profesora Pirjavca, njen srpski prevod ima moj predgovor.

Nadam se da privilegiju koju danas imam, ne zloupotrebljavam. Ali, ovo podsećanje na trajnost svojih veza sa slovenačkim profesionalnim i političkim prijateljima, ne bih želela da završim, a da ne pomenem da sam se, prilikom svojih boravaka u Ljubljani, sretala i sa uvažanim Milanom Kučanom. Pamtim i njegov prvi dolazak u Beograd posle raspada Jugoslavije. Slovenačka ambasada u Beogradu, zamolila me je tada za informaciju o mestu gde je sahranjen Ivan Stambolić, bivši predsednik Republike Srbije, koga je iz političkog života uklonio Slobodan Milošević, a koji je ubijen u trenutku smene vlasti u Srbiji 2000. godine. Kučan, koji je bio Stambolićev savremenik, hteo je da poseti njegov grob. Tada već bez državne funkcije, želeo je da to učini privatno, bez publiciteta. Jednostavno: da kao čovek oda poštu čoveku koga je poznavao i sa kojim je radio. Taj me gest Milana Kučana kakvog sam ja poznavala, nije iznenadio.

Dopustite mi sada da izložim glavne teze teme koja je najavljena u predavanju *Inteligencija Srbije između Istoka i Zapada*.

Na početku 19. veka, koji označava i početak novije istorije Srbije, njena se inteligencija ne razlikuje od naroda. Srbija je tada, i za dugo, gotovo stoprocentno seljačka zemlja. Socijalno homogena, ona je to i etnički i verski, i sa potpuno nepismenim stanovništvom. Za srpskog pravnika, istoričara i političara Slobodana Jovanovića (1858–1959.), nacionalizam je bio njena jedina tradicija. On je pokretao njene vladare, političare i mase.

Prva diferenciranja nastaju u Kneževini Srbiji tridesetih godina 19. veka. Da bi mogla da funkcioniše, ona šalje pitomce u zemlje Zapadne Evrope, a zatim i u Rusiju. Prvo srpsko udruženje, Ujedinjena omladina srpska (Novi sad, 1866.) stvaraju pripadnici đačkih družina u Baču i Pešti. U Ujedinjenoj omladini vrlo brzo dolazi do podele na liberale i socijaliste u kojoj se ogledaju ideje različitih centara u kojima su njihovi nosioci školovani.

Ključna ličnost liberalnog pokreta na začetku, bio je Vladimir Jovanović (1833–1922.), nacionalni romantičar i rodonačelnik liberalnih ideja u Srbiji. Glorifikovao je srpsku srednjevekovnu prošlost i to svome sinu Slobodanu Jovanoviću objašnjavao time što njegovo pokoljenje nije imalo od čega drugog da počne. U isto vreme, studirajući ekonomiju u Beču i Berlinu, i boraveći skoro u svim evropskim zemljama nije ignorisao evropsku stvarnost i ideje.

Svetozar Marković (1846–1875) koji se oduševljavao Vladimirom Jovanovićem kao profesorom Velike škole, doživeo je radikalizaciju u Rusiji u koju je, šezdesetih godina, upućen kao državni stipendista. Ni odlazak u Zapadnu Evropu, gde je postojala brojna ruska revolucionarna emigracija i gde se školovala grupa srpskih državnih pitomaca (čiji su pripadnici igrali glavnu političku ulogu i u Kraljevini Srbiji i u Kraljevini Jugoslaviji) – nisu Svetozara Markovića udaljili od ruskih revolucionarnih ideja koje su se, posle oslobođenja seljaka 1861. godine, formulisale kao posebno učenje za koje je A.I.Hercen prvi upotrebio sintagmu *ruski socijalizam*.

To se učenje temeljilo na ruskoj opštini i miru, odnosno srpskoj opštini i zadrugi kao zajednicama proizvodnje i raspodele. Ubistvo Kneza Mihaila Obrenovića (maja 1858.) od strane beogradskih karadorđevićevaca, saradnja liberala sa Namesništvom, donošenje prvog nacionalnog Ustava od 1869., udaljilo je Svetozara Markovića od liberala i okrenulo ga stvaranju radikalne partije u Srbiji, odnosno narodne partije. Zbog kritike Ustava od 1869., Markoviću je oduzeta stipendija, i one se iz Evrope vratio u Srbiju i sa istomišljenicima započeo rad bez presedana. Jedan za drugim osnovani su socijalistički listovi, u Narodnoj skupštini delovala je, na tragu njegovih ideja snažna opozicija. U javnosti se vodila rasprava između Vladimira Jovanovića i Svetozara Markovića. Progoni socijalista, naročito u vreme Pariske komune, doprinosili su njihovoj popularnosti.

U svojim radovima (“Srbske obmane, “Javni račun sa Vladimirom Jovanovićem”, “Društvena i politička borba u Evropi”, “Srbija na Istoku”) Marković razvija učenje socijalizma čiji je smisao – neponavljanje zapadnoevropskog puta, to jest: razvoj bez kapitalizma i liberalizma. Na toj osnovi delovali su socijalisti u sukobu sa liberalima deset godina pre svog formalnog organizovanja u Narodnu radikalnu stranku, prvu političku stranku u istoriji Srbije. Do najizrazitije podele u malobrojnoj srpskoj inteligenciji, koja je bila adekvatna podeli na slovenofile i zapadnjake u ruskoj inteligenciji, došlo je posle sticanja državne nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine. Ta podela se ogledala u političkim strankama formiranim na početku osamdesetih godina 19. veka. Narodna radikalna stranka je nastavila ideje Svetozara Markovića, odnosno ideje ideologa ruskog revolucionarnog narodnjaštva (Hercen, Černiševski, Lavrov, Bakunjin), ali i njihove projekte organizacije. Politički subjekt je bio narod a ključne ustanove: opština i zadruga. To jest, njihova načela, s ciljem da država bude *narodna*, osnovana na *narodnoj* samoupravi, i da njen *spiritus movens* može biti samo *narodna partija*. Gunjac i opanak, to jest seljak, stvorio je srpsku državu, on njome treba i da neposredno upravlja – govorio je doživotni vođa Narodne radikalne stranke Nikola Pašić (1845–1926).

Druge dve političke stranke u Srbiji, liberalna i Napredna, bile su zainteresovane za razvoj mlade nezavisne srpske države po uzoru na male zapadne države. Ali, već je vlada vođe liberala Jovana Ristića (1831–1899) naišla na otpor da sprovede odredbe o izgradnji železničke pruge kojima je bila uslovljena nezavisnost. Iako su tada Srbija i Crna Gora bile jedine države u Evropi bez železničke pruge. Zatim je vlada vođe Napredne stranke Milana Piroćanca (1837–1897), koja je uživala podršku kralja Milana Obrenovića, nosioca zapadne orijentacije, započela sinhronu reforme: privreda, vojska, sudstvo, školstvo, s namerom da ih okonča donošenjem novog Ustava koji bi uveo predstavnički sistem. U Narodnoj skupštini najveći otpor pružali su joj poslanici Narodne radikalne stranke, a zbog zakona o stajaćoj vojsci u selima Istočne Srbije izbila je buna (Timočka buna, 1883.), koju su podsticali radikali. Režim je odgovorio vanrednim stanjem. Reforme su bile osujećene. Težak udarac bio je zadat i Narodnoj radikalnoj stranci. Izbegao ga je samo njen vođa Nikola Pašić, koji je u šestogodišnjoj emigraciji nastavio rad na ukklanjanju kralja Milana kao nosioca „zapadne orijentacije” i “izdajnika” srpskog naroda.

Uz pomoć velikog rusofila Mitropolita Mihaila, koji se takođe nalazio u emigraciji, Nikola Pašić je uspostavio veze u slovenofilskim krugovima Rusije, a zatim i sa njenim zvaničnim krugovima.

Previranja u Srbiji u prvoj deceniji njene državne nezavisnosti bila su dramatična. Podelu u unutrašnjoj i spoljnoj politici išle su linijom Istok – Zapad i vodile su se bukvalno na život i smrt. Pokušaji prve vlade Napredne stranke na čelu sa Milanom Piroćancem, završeni su u krvi. Kraj njene druge vlade (1887) na čelu sa Milanom Garašanićem (1843–1898) pratilo je veliko nasilje. U unutrašnjosti, naprednjaci su izbacivani iz službe, otimana im je imovina, svirepo su ubijani: ubijeno je 140 ljudi. Do obračuna je došlo i posle donošenja, po slovu, liberalnog Ustava od 1888. U Beogradu je napadnut zbor Napredne stranke. Iako manje po žestini, ovaj obračun je nazvan „veliki narodni odisaj“. Posle njega, Napredna stranka se nije više nikada oporavila.

Kralj Milan je inicirao donošenje novog ustava, pod uslovom da on bude primljen od „korica do korica“. Po njegovom usvajanju (22. decembra 1888.), abdicirao je u korist svog maloletnog sina Aleksandra (28. februar 1889.). U Srbiju se iz šestogodišnje emigracije (1883–1889) vratio Nikola Pašić (10. marta 1889.). Njih dvojica nisu istovremeno mogli biti u Srbiji.

Po povratku u Srbiju, Nikola Pašić je, najpre disciplinovao Narodnu radikalnu stranku i učvrstio svoj položaj u njoj. Poistovetio je njene interese sa narodom, dok je druge dve stranke tretirao kao neprijateljske. Na vanrednim izborima (14. septembra 1889.) Narodna radikalna stranka je od 117 mandata dobila 102, Liberalna 15, dok naprednjaci nisu izašli na ove izbore. Vanredna skupština konstituisala se kao partijska skupština. Iz nje je proizilazila homogena vlada, kojom je upravljao poslanički klub kao sredstvo Glavnog odbora Narodne radikalne stranke. Radikali su, osim u Namesništvu, imali većinu u svim državnim ustanovama, što je državi davalo *partijski karakter*. Preko partijskih knjižica, koje su bile masovno podeljene seljacima, biračko telo je već bilo poradikaljeno.

Poslednja decenija 19. veka bila je agonična. Maloletni kralj Aleksandar proglasio se punoletnim. Često su menjani ustavi. Najzad, zaverom oficira i političara, kralja Aleksandar je ubijen (29. maja 1903.), čime je iskorenjena dinastija Obrenovića.

Upitan neposredno posle ubistva da li je takvu katastrofu očekivao, Nikola Pašić je odgovorio: „Vi znate da je u Srbiji dolazio državni udar iza udara, zakoni su stvarani i ukidani, sukob je dolazio za sukobom. Mi, Srbi, ili ako hoćete Južni Sloveni uopće, nismo ono što su narodi sa zapada, da odmah ustajemo protiv povrede zakona i protiv reakcija. Mi smo nekako pasivne prirode pa puštamo da se gomila nepravda, dok se ne prevrši mera, dok onaj koji to čini, sam ne oseti da daljeg izlaza nema. Sukobi su pokojnog kralja Aleksandra morali neminovno dovesti do katastrofe...“

A na pitanje da li je većina ministara i senatora za monarhiju ili za republiku, Nikola Pašić je, istom politikom, odgovorio: „Meni su jako poznati skupštinari i senatori. Ti su ljudi, grdna većina njih, za monarhijski sistem. Za Srbiju nije republika, prerano je to. U Srbiju kao republiku prodrli bi silni i mnogobrojni strani uticaji, a to bi bilo najveće zlo. Srbija ima pred očima ne samo sebe, kao što je

danas, nego i srpsku misao. Stvoriti republiku značilo bi raskrstiti sa *zavetnom mišlju* (podv. L. P.). Jedva se kao monarhija opire stranim uticajima. A osim toga... ima Srba koji se velikom i potpunom neograničenom slobodom ne umeju koristiti, jer je ne znaju poštovati.“

Tri godine posle prevrata (22. juli 1906.) Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini rekao: „Delo 29. maja nije zločin, jer ako je zločin, onda su zločin i sve bitke u svetu koje postoje za slobodu...“. To se delo smatra kao patriotsko uzvišeno delo.“

Majski prevrat okončao je razdoblje jedne vladarske vlasti i doneo veliku, istorijsku pobedu najjačoj političkoj stranci u Srbiji – Narodnoj radikalnoj stranci. Koncentrisan na nacionalno oslobođenju i ujedinjenju, njen vođa je uspostavio prioritet: sloboda „celog srpskog naroda“ je „veći i jači ideal no što je ...građanska sloboda u Kraljevini“. Započela je priprema za epohu ratova. Ostvaren je široki konsenzus političara, naučnika, vojske, crkve. U vojsci je stvorena tajna revolucionarna organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, poznatija kao *Crna ruka* (1911.). Protiv uspona nacionalizma i snažne militarizacije društva bila je samo nekolicina socijaldemokratskih i liberalnih poslanika u Narodnoj skupštini.

Teritorijalno širenje u balkanskim ratovima (1912–1913) i Prvi svetski rat (1914–1918) stavili su Kraljevину Srbiju u novi državni okvir. U tom okviru model Narodne radikalne stranke, kao stranke hegemon, nadživeo je sebe. U krajnjoj instanci, to se ponovilo i u republici (1945–1991), u državnoj zajednici sa drugim južnoslovenskim narodima. Zato izučavanje njenog sloma mora krenuti iz dalje istorije, iz 19. veka. Ono je otežano i time što je istoriografija, barem srpska, bila selektivna, i isključila je proučavanje druge mogućnosti razvoja srpske države i društva. Vladajuća, koja je stvorila čvrste paradigme. Sve što sam radila, uključujući i moju najnoviju knjigu *Dominantna i neželjena elita (Beleške o političkoj i intelektualnoj eliti u Srbiji XX–XXI veka)*, temelji se na shvatanju novije istorije Srbije kao nedeljive. Svaki drugi pristup je više ideološki nego naučni. Sukobi u srpskoj inteligenciji oko pravca razvoja srpske države i društva u osloncu na Istok ili Zapad, predstavljaju konstantu, i merljivi su tek na kraju dvevekovnog iskustva. Sa stanovišta istorijske perspektive srpskog naroda, svaka strana u pomenutoj podeli podjednako je važna, da bi je istorijska nauka smela zanemariti.